

А.М.Бовгиря *

ДОНОСИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVII–XVIII ст. **

Досліджується функціонування системи доносів як складової політичного судочинства в Гетьманщині XVII–XVIII ст. Розглядаються правове підґрунтя цього явища, його вплив на соціально-політичне життя козацької автономії, фігуранти й мотиви, а також зміст доносів, які становлять собою цінне джерело для реконструкції процесів ідентичності та формування політичної ментальності українського населення ранньомодерної доби.

Ключові слова: Гетьманщина, донос, політичні злочини, Таємна канцелярія, слідство.

Зі входженням козацької автономії до складу Московського царства, а згодом Російської імперії її населення зіткнулося з доти невідомим переслідуванням за скоєння (використовуючи сучасну термінологію) політичних злочинів. У XVII–XVIII ст. такі правопорушення об'єднувалися під визначенням «слово й справа государеві», що передбачало особливо важкі, за тогочасними правовими практиками, злочини проти держави й монарха, який її уособлював, – образа честі суверена, замах на його життя, бунт і прояви сепаратизму. У «Соборному уложенні» 1649 р. зафіксовано певну градацію державних злочинів: проти церкви, проти царя та проти державного правління. Злочини проти особи самодержця своєю чергою розподілялися на три категорії: 1) бунт, зрада; 2) «поносные слова противу государя»; 3) «земская измена» (здача ворогові під час війни міста, передача території та ін.)¹. На початку XVIII ст. відбулися деякі зміни. Так, в указі Петра I від 1715 р. найвища категорія злочинів проти царя поділялася на такі пункти: 1) «О каком злом умысле о персоне его величества; 2) «О возмущении и бунте»; 3) «О похищении казнь»².

Інституціями, що здійснювали політичний нагляд та проводили слідство, у різні часи були Преображенський приказ, Таємна канцелярія, Таємна експедиція Сенату. Джерелом слідства, ініціювання справи політичного характеру здебільшого виступав донос³. Як свідчить аналіз судових матеріалів категорії «слово й справа», близько 90% їх починалося саме з доносу⁴. Аналізуючи український сегмент

* Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: andrzej@ukr.net

** Стаття підготовлена за підтримки гранту Наукового товариства імені Шевченка в Америці (фонд імені Наталії Данильченко)

¹ Соборное уложение 1649 г. / Под ред. М.Тихомирова, П.Епифанова. – Москва, 1961. – С.60–72.

² Полное собрание законов Российской империи. – Т.V. – Санкт-Петербург, 1830. – №2887.

³ Див.: Бовгиря А. «...Я вашего царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.87–100.

⁴ Голикова С. Политические процессы при Петре I. – Москва, 1965. – С.58.

діяльності установ політичного розшуку, доводиться констатувати, що лише окремі судово-політичні процеси XVIII ст. були ініційовані за відсутності доносу⁵.

Традиція повідомлення про скоєння злочину в органи державного управління сягає, очевидно, початків існування самої держави. Відомо про доноси доби античності, зокрема у Стародавній Греції, де донощик називався сикофантом. У римському праві донощик та обвинувачувач означалися спільним терміном – делатор. Римська традиція вплинула на формування цього явища у Візантійській імперії⁶. Певну аналогію інституту доносу можна віднайти в добу Київської Русі, де подібні функції виконували соки і ябедники, котрі виступали свідками й інформаторами у суді⁷. У Литовському статуті було зафіксовано норму про покарання за неправдиві доноси й обмовлення у справах, що стосувалися образи господарського маєстату⁸.

Утім, історію політичного доносительства, під яким розуміється збирання інформації про скоєне чи заплановане правопорушення проти суверена винятково в інтересах представників правлячої династії, було започатковано в післямонгольську добу в майбутніх російських землях. Прообрази політичних доносів XVII–XVIII ст. можна простежити ще з XIV ст. У той період стосунки між представниками династії Рюриковичів, які володіли удільними князівствами, часто легітимізувалися у вигляді договірних грамот, в яких знаходимо зобов'язання повідомляти про все, що могло б загрожувати суб'єктам домовленостей⁹. Пізніше, після концентрації влади в руках великого князя московського, обов'язок доносити про загрозу його владі було прописано у клятвах, які приносилися суверенові його підданими («хрестоцїлувальні грамоти»)¹⁰. Однак такий обов'язок покладався лише на представників еліти, включених у систему владних зв'язків. Більшість же населення залишалася за її межами. Ситуація кардинально змінилася після Смути – періоду політичної та соціальної нестабільності в Московії. Ця епоха після вигасання династії Рюриковичів вивела на вершину владної вертикалі напівзаконних у сприйнятті частини тогочасного суспільства царів – Б.Годунова, В.Шуйського. Саме за їх правління політичні доноси набули тенденційного характеру. Завершення смутних часів асоціюється з утвердженням Романових. Нова династія, попри мирне воцаріння, змушена була боротися за свою легітимність, зважаючи на слабку підтримку старої родової

⁵ Ідеться, наприклад, про справу наказного гетьмана П.Полуботка 1723 р., розпочату без доносу, справи Мирівичів про лист до батька (див.: Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.7. – Оп.1. – Д.293; *Горбань М.* Лист Петра Мирівича до батька-мазепинця [Федора Мирівича] // Україна. – 1927. – №5. – С.6–22), а також В.Мирівича, який у 1764 р. намагався звільнити з ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці імператора Іоанна Антоновича.

⁶ Див.: *Свенцицкая И.* Доносчик и философ (Римская империя I – начало II века) // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории: 2003. – Москва, 2003. – Вып.5. – С.77–91.

⁷ *Васильев С.* О функциях «соков» в связи с проблемой древнерусских «ябетников» и «ябедничеством» Судебника 1497 // Исследования по истории средневековой Руси. – Москва; Санкт-Петербург, 2006. – С.101–112.

⁸ Первый Литовский статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004. – Разд.I. – Арт.2.

⁹ *Kleimolla A.* The Duty to Denounce in Muscovite Russia // Slavic Review. – 1972. – Vol.31. – №4. – P.764.

¹⁰ *Анисимов Е.* Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII в. – Москва, 1999. – С.50.

знаті та пам'ять про Смуту¹¹. Саме після 1613 р. масово фіксуються політичні доноси¹². Відтепер доносити було зобов'язане все населення – піддані царя, а не лише еліта, наближена до трону.

Донос стає надійним інструментом держави у справі контролю за суспільством. Головною причиною функціонування інституту доносительства була недостатня міць державного апарату на величезних просторах Московського царства. Водночас держава виявилася достатньо сильною й централізованою для забезпечення ефективної діяльності цього інституту. Такий паритет сприяв розквіту політичного доносительства та його популярності аж до кінця XVIII ст. Його утвердження також уможливлювало явище колективної відповідальності – поруки, що існувало в політичній і соціальній системі Московії та Російської імперії. Саме принцип поруки – відповідальність індивіда за вчинки інших, лежав в основі доносів, будучи тим цементом, спроможним утримувати атомізоване суспільство задля зміцнення державної влади¹³.

«Соборне уложення» 1649 р. остаточно закріпило доноси як правову категорію. Звичайно, що цей кодекс загалом, і у частині доносів зокрема, не виник на порожньому місці. Його попередниками були судебники XV–XVI ст., Уставна книга Розбійничого приказу¹⁴, давалися взнаки візантійські впливи, якими позначена Кормча книга – збірник церковних і світських правових настанов, а також Литовський статут¹⁵. Зокрема, у «Соборному уложенні» норму про донос знаходимо в розділі «О государственной чести и как его государственное здоровье оберегать» (ст.18): «[Якщо] всяких чинов людей сведает или услышат на царское величество в каких людех скоп и заговор или иной какой злой умысел, про то извещать государю и великому князю»¹⁶. За Петра I та його наступників правові положення щодо доносів набули подальшого вдосконалення. Так, приписи Військового статуту 1716 р. поширювалися й на цивільне населення. Це було пов'язано з тим, що суворі переслідування за образу честі монарха як сакрального вищого володаря збігалися з ідеєю субординації, котра захищала правителя як вищого воєначальника¹⁷.

«Знатное дело! Все изменники! Донеси меня Бог до его царского величества, на всех стану доносить»¹⁸. Ці слова належать знаному донощику – бунчуковому товаришеві Данилові Забілі, який вимовив їх 1722 р., означивши таким чином «кредо» багатьох своїх сучасників. Принагідно зауважимо, що Д.Забіла – син генерального хорунжого Василя Забіли, за «ложный извет» на гетьмана Івана Мазепу 1699 р. потрапив на Соловки¹⁹. Згодом, повернувшись

¹¹ *Lapman M.* Political Denunciations in Muscovy, 1600–1649: The Sovereign Word and Deed. – Cambridge, 1982. – P.7.

¹² *Новомбергский Н.Я.* Слово и дело государевы. – Т.1: Процессы до издания Уложения Алексея Михайловича 1649 г. – Москва, 2004.

¹³ *Dewey H., Kleimolla A.* From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper: Collective Responsibility in Pre-Petrine Russia // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1981. – Vol.30. – №3. – S.321.

¹⁴ *Анисимов Е.* Дыба и кнут... – С.320.

¹⁵ *Richard H.* The Origin of Denunciation in Muscovy // *Russian History*. – 1997. – Vol.24. – №1/2. – P.17.

¹⁶ Соборное уложение 1649 г. – С.74.

¹⁷ *Анисимов Е.* Дыба и кнут... – С.54–55.

¹⁸ РГАДА. – Ф.371. – Оп.1. – Д.1346. – Л.21.

¹⁹ *Ефименко А.* Ссылные малороссияне в Архангельской губернии // *Киевская старина*. – 1882. – №9. – С.399–401.

із заслання, він знову невдовзі опинився там само – тепер уже за донос на гетьмана Івана Скоропадського²⁰. Навіть перебуваючи в ув'язненні, Д.Забіла не полишав своєї пристрасі, доносячи на своїх співвітчизників.

Завдяки доносам населення Гетьманщини було не лише інкорпороване у складну систему політичного судочинства, але й почасти змінювало свою поведінку та ментальність відповідно до нових умов. Ця система почала втілюватися невдовзі після смерті Богдана Хмельницького, у добу Руїни. Представники козацької старшини швидко усвідомили механізм її дії та використовували доноси, аби позбутися непопулярного гетьмана, чия політика загрожувала їхнім майновим чи владним інтересам. Так, жертвами доносів стали Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович, звинувачені, серед іншого, в «измене», тобто у політичному злочині²¹. Численні доноси на гетьмана І.Мазепу також можна розглядати в контексті боротьби старшинських угруповань за контроль над владними інституціями.

Кількість доносів, де як фігуранти виступали мешканці Гетьманщини, зростає через посилення централізаторських зусиль уряду в Москві чи Санкт-Петербурзі, що тягло за собою й інтенсивніше впровадження судово-політичних практик. Тепер до них було залучено не лише представників еліти – козацьку старшину, але й широкі маси населення. Апогеем доносительства стала після-полтавська доба. Як писав свого часу Д.Дорошенко, «почалася справжня оргія доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, виплило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службову кар'єру»²². Відгомін доносів у справах мазепинців звучав у Гетьманщині впродовж чи не всього XVIII ст.²³ Однак у період 1708–1710 рр., тобто одразу після відомих подій, доноси на реальних чи уявних ворогів Росії були повсюдним явищем. Їх суть зводилася переважно до звинувачення в будь-якому сприянні шведським військам та І.Мазепі чи співчутті їх діям²⁴.

У XVII–XVIII ст. справи політичного характеру поділялися на декілька категорій залежно від способу їх провадження. Більшість справ були «изветными», тобто такими, що почалися з письмового чи усного доносу («извета»). Приміром, доноси І.Іскри і В.Кочубея проти І.Мазепи були письмовими у вигляді так званих «изветных статей», де викладалися всі переступи гетьмана. Доноси старшини на Д.Многогрішного та І.Самойловича також оформлялися письмово з підписами їх

²⁰ Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского // Там же. – 1887. – №8. – С.777–778. Донос Д.Забіли на гетьмана І.Скоропадського див.: РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712 г.). – Д.10.

²¹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1687 г.). – Д.17, 19, 26 (справи про «отрешение гетмана Самойловича», опис та перерозподіл його майна, заслання у Сибір членів родини); Ф.371. – Оп.2. – Д.150 (справа гетьмана Д.Многогрішного).

²² Цит. за: Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К., 2005. – С.414.

²³ Бовгиря А. «Мазепа умер, а мазепинцы живы»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.120–130.

²⁴ Самі ж слова «изменник», «измена» впродовж XVIII ст. були надійно закріплені у сфері політичних злочинів, навіть поза контекстом мазепинства. Чого лише вартий епізод із доносу 1747 р. на жителів Мглинської сотні Степана Прадетка та Леонтія Нечая, котрі під час побутової сварки називали одне одного «изменником». Після тривалого слідства виявилось, що Л.Нечай усього лише змінив своє слово, пообіцявши свідчити у суді про поділ землі та млина на користь С.Прадетка. Згідно з іменним імператорським указом, обох «за показаную предерзость» наказано «бить киями нещадно» (див.: РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Л.116).

ініціаторів. У матеріалах слідства над Павлом Полуботком натрапляємо на письмові доноси проти наказного гетьмана та його прибічників, інспіровані очільником Малоросійської колегії С.Вельяминовим. Зокрема, проти самого П.Полуботка було подано цілих три комплекти «изветных пунктов» авторства канцеляриста І.Романовича, любецького протопопа Гаврила та архімандрита Єлецького монастиря Ніла, в яких звинувачений поставав деспотом, казнокрадом, таємним прихильником і союзником гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика²⁵.

Утім, переважну більшість доносів становили усні повідомлення. Їх процедура була доволі сталою. Оголошення про скоєння злочину політичного характеру передбачало його маркування кількома означеннями, найголовнішим серед яких було «слово й справа государеві», або ж «интересное дело»²⁶, «государев интерес»²⁷. Особа («изветчик»), котра вимовила одну з цих фраз, опинялася у винятковій правовій ситуації, що вимагала особливих умов розгляду, секретності, адже стосувалася державних інтересів та особи самого самодержця. Таке оголошення мало публічний або приватний характер. У першому випадку це відбувалося у присутності численних свідків, в іншому – донос робився таємно представникові влади, яким міг бути, залежно від місця й конкретних умов, сотник, полковник, кошовий отаман тощо.

Наступним етапом розвитку доносу ставало слідство, розслідування і перевірка фактів, викладених у ньому. Донощика негайно відправляли до найближчої владної установи (сотенна чи полкова канцелярія, ратуша), де провадилася первинна стадія розслідування. Його спочатку розпитували про деталі біографії, аби прослідкувати, чи не був він «в подозрении», тобто чи не притягався раніше за скоєння правопорушень, чи не був біглим тощо. Подібні «плями» на біографії викликали сумніви щодо вірогідності самого доносу. Далі в донощика з'ясовували, чи дійсно він має інформацію про скоєння злочину категорії «слово й справа». Після стверджувальної відповіді зачитувалися положення імператорських указів 1726 і 1730 рр. про порядок судочинства у справах найвищої категорії. Серед іншого в текстах цих актів йшлося про тортури, які повинні витримати донощики, аби підтвердити істинність власних звинувачень. Останнє ставало дієвим стимулом для авторів доносів відмовитися від своїх намірів. Саме так учинив розкольник Єфим Андреев, який спочатку доніс на жителя Ніжина Івана Якушевича у скоєнні тим злочину «противу государя», а після зачитування указу заявив, що нічого за обмовленим не знає, а «слово и дело говорил ложно по причине частого несостояния ума»²⁸. Інший донощик – колодник Федосеєнко, при ознайомленні його з відповідними положеннями указу також відмовився від свого доносу, заявивши, що ні про які «слово й справу» ніколи не чув, адже від народження «грамоты не обучен»²⁹.

У разі, якщо автор доносу виявляв серйозність своїх намірів навіть перед загрозою фізичних тортур, його разом зі звинуваченим направляли спочатку

²⁵ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.179. – Л.23–141.

²⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.12667. – Арк.22.

²⁷ Там само. – Спр.1698. – Арк.4.

²⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1.

²⁹ Там само. – Оп.3. – Спр.17371. – Арк.6.

до центральних органів автономії – канцелярії гетьмана, Генеральної військової канцелярії, Малоросійської колегії, звідки, після первинного слідства відвозили до Преображенського приказу, Таємної канцелярії. При цьому суть самого доносу не розголошувалася, вона була секретною навіть для слідчих, допоки справа не потрапляла у центральні установи політичного розшуку. Оголошення «слова й справи» означало лише знання про злочин, його ж зміст залишався державною таємницею³⁰. Тому в матеріалах політичних справ, що збереглися у фондах управлінських установ Гетьманщини, в яких розглядалися політичні правопорушення, годі шукати змісту словесних образ монарха, суті інших злочинів вищої категорії. Згідно з розпорядженням Генеральної військової канцелярії, осіб, які «скажут согласное противу двух пунктов, отсылатъ не расспрашивая, под крепким караулом куда надлежит»³¹. Класичним прикладом дотримання такої процедури можна назвати справу про непристойні слова щодо імператриці Єлизавети, висловлені жителем Хорольської сотні Корнієм Онищенком. Про знання «слова й справи» спочатку було повідомлено хорольському сотникові, який спрямував справу на розслідування у військову канцелярію, згодом до гетьмана, а від нього – до Таємної канцелярії³². Запорожець Буряк, який нешанобливо висловився про імператрицю Анну Іоанівну, після доносу був допитаний кошовим, згодом командиром російського гарнізону на Січі та відправлений для проведення подальшого розслідування в Москву³³. Траплялися випадки, коли донос був безособовим, тобто донощик лише чув про злочин, непристойні слова, але не знав, хто їх вимовив. У цьому випадку процес розслідування значно ускладнювався. У 1756 р. до переяславського полковника Семена Сулими дійшов гетьманський рескрипт про розшук попа та шинкаря, які у шинку села Бубнове Полтавського полку під час розмови говорили щось «касательно государственного интересу». При цьому подавалися лише прикмети розшукуваних: «Поп – лет 35, лицом продолговат, гладок на голове и бороде, росту высокого»³⁴.

Як уже згадувалося, після оголошення «слова й справи» донощик потрапляв у складну систему політичного судочинства, наслідки якого він часто не усвідомлював. Віднині ця людина мало чим відрізнялася від того, проти кого власне й був спрямований його донос. Їх обох заарештовували, часто заковували в кайдани та тримали у в'язниці під суворим караулом, направляючи за потреби до місця подальшого слідства під конвоем. Якщо під час допиту обвинувачений не зізнався у скоєнні злочину, то відбувалася його очна ставка з донощиком. Якщо ж і це не сприяло розкриттю справи, допитували автора доносу, аби підтвердити істинність його слів. На цьому етапі могли вдаватися до фізичних тортур. Причому автора доносу першим піддавали катуванню, звідки й російське прислів'я: «Извечкику – первый кнут». При тортуруванні, як правило, дотримувалися «симетричного принципу». Тобто, донощик і звинувачуваний піддавалися фізичному випробуванню по черзі. Якщо при

³⁰ Анисимов Е. Дыба и кнут... – С.158.

³¹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.17371. – Арк.3.

³² РГАДА. – Ф.7. – Оп.3. – Д.19.

³³ Там же. – Оп.1. – Д.592. – Л.3–4.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.19246. – Арк.149.

потрійному застосуванні тортур суть доносу повторювалася його автором дослівно, він уважався доведеним і залишалося, знову ж таки за допомогою тортур, добитися зізнання від оскарженого. Зміна ж суті доносу у процесі допиту з катуванням трактувалася як «переменные речи», що було дуже обтяжливою обставиною, оскільки кожен новий нюанс слід було знову випробувати трьома раундами тортурувань³⁵. Цей шлях пройшов писар Прилуцького полку Захар Патока, який доніс на 15 осіб, у тому числі на гетьмана І.Скоропадського, сотника Прилуцького полку Григорія Волошенка, прилуцького полковника Ігнатія Галагана та навіть на власного батька – Петра Патоку. Тортири до нього застосовувалися п'ять разів, у ході яких він постійно змінював свої свідчення, додаючи нові факти чи відмовляючись від раніше сказаного. Батько не дожив до початку слідства. Коли З.Патоку запитали, що слід було б робити з його батьком, якби він був доставлений до Таємної канцелярії, то відповідь була такою: «Пытать, пока не повинится!»³⁶. «Видатний донощик» Д.Забіла також неодноразово проходив усі стадії політичного судочинства, включно з очними ставками, тортурами, засланням.

Відтак, постає питання, що рухало авторами доносів? Особливо враховуючи складність їх доведення, відсутність бодай позірних правових гарантій із боку влади, імовірність загинути у процесі слідства. У кожному випадку мотивація була доволі різноманітною. Можна окреслити кілька її проявів. Так, у справах проти мазепинців, які розпочалися відразу після відомих подій, на першому місці стояли страх, спровокований терором проти істинних і уявних «изменников», а також матеріальна вигода, сподівання на отримання частки «изменичьих маетностей» або уряду. Зважаючи на задіяність у справі І.Мазепи значної частини тодішніх урядовців, отримання в нагороду посад видавалося цілком імовірним. У пізніші часи доноси в мазепинській справі здебільшого мали ознаки помсти проти звинуваченого. Так, тривала ворожнеча жителями Новомглинської сотні Пелагеї Крупницької з місцевим сотником вилилась у донос на нього з оскарженням у службі колишньому гетьманові та шведам, і підбурюванні священика, щоби той молився, аби «царское величество пропало», ще й обіцяв вигородити його за це 10 телярами³⁷. Як помсту можна також трактувати донос писаря Шидловського на полтавського полковника В.Кочубея, в якого з ним був конфлікт, у вимовленні «непристойних слів» про співжиття імператриці Анни та Е.Й.Бірона. Утім, зважаючи на статус обвинуваченого, після тривалого розслідування справа була врешті-решт «втрачена»³⁸.

Узагалі доноси на вищих посадовців Гетьманщини – гетьманів, полковників, що беруть свій початок ще в попередній час, у XVIII ст. набували дедалі більшого поширення. Причина, очевидно, та ж сама – бажання кар'єрного росту як винагорода за пильність. Крім того, в очах донощика викриття злочину, скоєного вищими посадовцями, мало неабияк посилити важливість їхнього доносу. Утім, як правило, до таких доносів не ставилися з такою увагою, як у

³⁵ Обряд како обвиненный пытается // Русская старина. – 1873. – Т.8 (№7). – С.58–59.

³⁶ РГАДА. – Ф.165. – Оп.1. – Д.16.

³⁷ Там же. – Ф.124. – Оп.1 (1717 г.). – Л.5.

³⁸ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.914.

попередні часи, для звинувачених вони минали без наслідків. Чого не можна стверджувати про їхніх ініціаторів. Новгородський сотник Федір Лісовський був покараний за недоведений донос на гетьмана І.Скоропадського, який нібито протегував колишнім мазепинцям у призначенні їх на впливові уряди. У цьому доносі мотивом також була помста, адже в 1718 р. гетьман змістив Ф.Лісовського з сотницького уряду, призначивши замість нього сотенного писаря Парфена Пекулицького, навіть попри те, що останній воював проти росіян в обложеному Батурині. При цьому, стверджувалося в доносі, «господин гетман призре императорский указ, в котором говорилось из изменников никого ни на какие чины не назначать»³⁹. На І.Скоропадського у свій час доносили вже згадувані З.Патока і Д.Забіла⁴⁰, оскаржуючи його в «измене». Зносили з П.Орликом закидалися йому в доносі коропського сотника Івана Логинова, який нібито чув від гетьмана такі слова: «Надеемся на старого пана нашего Орлика, который zostает гетманом. Будет вскоре отплата нам!»⁴¹. Об'єктом доносів був і Данило Апостол⁴².

Попри те, що держава всіляко матеріально стимулювала продукування доносів, убачаючи в них ефективний інструмент контролю над суспільством, матеріальна вигода не була вирішальною для їх ініціаторів. Згідно з аналізом кількох сотень політичних справ XVIII ст., лише поодинокі доноси винагороджувалися матеріально. До того ж сума винагороди була часто не співмірною з фізичними та моральними випробуваннями, перенесеними донощиком⁴³. У Гетьманщині XVIII ст. стимул винагороди також відігравав свою роль. Звичайно, він був незрівнянно слабший, ніж у період гонитви за «изменничьими маетностями» після 1708–1709 рр., однак його елементи були присутні. Часто це були незначні суми, частка конфіскованого майна засудженого або уряд. За доведений донос на канцеляриста академії Михайла Іванова, звинуваченого в образі честі Кирила Розумовського, отримав посаду в палацовій імператорській канцелярії стряпчий Верещагін⁴⁴. Сподіванням здобути в нагороду підвищення по службі керувався 1767 р. значковий товариш Чернігівського полку Павло Савицький у своєму доносі на кошового Петра Калнишевського, який начебто хотів повернути козаків у турецьку протекцію⁴⁵.

Часто люди, знаючи особливу процедуру розслідування подібних справ та винятковий інтерес влади до інформації про їх скоєння, використовували доноси у своїх власних цілях, аби врятувати чи полегшити своє життя хоча б на час провадження слідства. Цим користувалися кримінальні злочинці, засуджені за крадіжки, убивства. Вони мали надію, що при перевезенні їх до місця злочину, очних ставок їм удасться втекти або бодай на короткий час вийти з в'язниці. Кількість таких доносів була значною як у XVII, так і XVIII ст.

³⁹ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1356. – Л.11.

⁴⁰ Там же. – Ф.124. – Оп.1 (1712 г.). – Д.10.

⁴¹ Там же. – Д.14. – Л.5 об.

⁴² Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.280. – Л.377.

⁴³ *Lapman M. Political Denunciations in Muscovy, 1600–1649: The Sovereign Word and Deed.* – P.160.

⁴⁴ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1376.

⁴⁵ Там же. – Оп.2. – Д.2234. – Л.3.

Показовим є випадок 1759 р. з колодником Стародубського острогу Захаром Паламаренком, який сидів там за крадіжку. Він оголосив наглядачеві, що знає «слово й справу» по другому пункту. Коли ж після кількох етапів розслідування його перевезли до Генеральної військової канцелярії, він зізнався, що насправді нічого не знає, а «слово й справу» кричав, адже був «моримый голодом и холодом в остроге, а в мир за пропитанием меня не выпускали»⁴⁶. Подібних справ нараховуються десятки. Результат їх у переважній більшості був типовим для донощиків – покарання батою і відправка знову до в'язниці. Такими ж численними були й доноси, учинені за певних екстремальних моментів, які загрожували життю людини. Намагаючись урятуватися від побоїв чи іншого свавілля, формула «слово й справа» використовувалася як надійний захист від кривдника. Саме так урятувався від «смертного бою» мешканець Гадяча Іван Шлепаковський⁴⁷. Подібний інцидент стався в Ніжинському полку 1748 р., коли його мешканка Уляна Добровольська вчинила донос на бунчукового товариша Степана Раковича, аби врятувати свого чоловіка, побитого й ув'язненого тим. Доносом У.Добровольська прагнула також захистити й себе, адже С.Ракович під час посту «жил с ней блудно и насилствовал ее. Чему она не протестовала, опасаясь его боя»⁴⁸.

Утім, найважливішим стимулом, який підштовхував людей доносити, знаючи про можливі подальші наслідки цього вчинку для себе, було існування правової норми за недоносительство, яка передбачала жорстоке покарання для винуватців. Останні трактувалися не більш толерантно, ніж ті, хто був звинувачений у вимовленні «непристойних слів» проти монарха, плануванні замаху на нього, самозванстві та ін. «Неизветчик» в очах правників XVII–XVIII ст. розглядався як небезпечний державний злочинець. Про це чітко вказувалося у «Соборному уложенні»⁴⁹, Військовому статуті⁵⁰, а також у відповідних імператорських указах і постановах Сенату⁵¹. Виокремлення такого виду правопорушення та суворість покарання за нього – аж до смертної кари – можна пояснити існуванням уже згадуваної традиції поруки в Московській державі, а згодом і Російській імперії, згідно з якою індивід відповідав за вчинки інших і навпаки⁵². Відомий Д.Забіла, перебуваючи на засланні в Архангельську, доніс на лохвицького протопопа Івана Рогачевського за непристойні слова, сказані тим місцевому мешканцеві Василеві Дудіну: «Наш Мазепа свят и в небе будет, а ваш государь не будет». Жертвою доносу, окрім самого протопопа, став і його співрозмовник – як «неизветчик»⁵³. Ризик покарання за недоносительство ставав більш реальним, коли під час «словесного злочину» були присутні свідки,

⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.16082. – Арк.1–2.

⁴⁷ РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.321. – Л.231–250.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14966. – Арк.1–2.

⁴⁹ Соборное уложение 1649 г. – Гл.2. – Ст.19.

⁵⁰ Сборник русских законодательных памятников XVIII ст. – Вып. I (эпоха петровская). – Санкт-Петербург, 1900. – С.20–21.

⁵¹ Полное собрание законов Российской империи. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1830. – №2033, 2133; Т. V. – №2074, 2343.

⁵² Dewey H. Political Poruka in Muscovite Rus' // The Russian Review. – 1987. – Vol.46. – №2. – P.118; Dewey H., Kleimolla A. From the Kinship Group to Every Man His Brother's Keeper... – P.763.

⁵³ РГАДА. – Ф.371. – Оп.1. – Д.1140. – Л.61.

котрі могли донести першими. Атмосфера тотального страху й підозри штовхала діяти на випередження. Так, 14-річний учень Кронштадтської гарнізонної школи висловив перед своїми двома приятелями-однолітками непристойні слова на адресу імператриці Анни. Один із них заявив про намір бути свідком такого злочину, якщо інший донесе, інакше – буде змушений повідомити про «неизвет», донісши на свого товариша⁵⁴.

Переважну більшість доносів за політичними правопорушеннями становлять так звані «ложные изветы», тобто такі, які донощику не вдалося довести через брак свідків, тортури чи інші обставини, або ж свідомо неправдиві доноси, мету яких викладено вище. Їх прискіпливо перевіряли, аби виявити істинну причину обмовлення іншої людини, чи не стоять за цим певні важливі обставини, з'ясовуючи, чи немає тут «злого умысла». Покарання за неправдивий донос залежало від конкретних обставин та варіювало від грошового штрафу як компенсації за витрати під час розслідування до побиття батогами, довічного заслання або смертної кари (як у випадку «ложного извета» на гетьмана І.Мазепу генерального судді В.Кочубея та полтавського полковника І.Іскри).

Бодай побіжно окреслимо «портрет» донощика XVIII ст. За підрахунками дослідника системи доносів у Московії допетровської доби, їх ініціаторами найчастіше виступали провінційні служилі люди й селяни⁵⁵. Аналізуючи українські матеріали стосовно «слова й справи», можна зробити схожі висновки. Першу позицію тут також займали урядники нижчих управлінських ланок Гетьманщини, друга належала представникам російської адміністрації в козацькій автономії, третю посідали інші верстви включно зі священниками, козаками, селянами й містянами. Таку позицію кожної з соціальних груп легко пояснити. Урядники були обізнаними не лише з правовими нормами, але й постійно перебували у вирі інформації. Вони ж мали найбільше мотивів для доносів, бажаючи подальшого просування власної кар'єри, та були, з одного боку, обтяжені обов'язком служити інтересам держави, з іншого – не мали такої потуги, як вища старшина, аби захистити себе владними зв'язками, статусом чи багатством у разі небезпеки. Доноси відігравали для них роль своєрідного захисту.

Священники розглядалися як гвинтики державного механізму. Відтак, як і на решту підданих імператора, на них поширювався обов'язок доносити. Можливостей для цього вони мали достатньо. Адже, згідно з указом Петра I, таємниця сповіді мала бути використана для продукування доносів, якщо в них звучали факти «о замышлении злодейственного противу государя и церкви»⁵⁶. Доносили священники не лише на основі сповіді – окремі з них намагалися пристосувати інститут «слова й справи» для викриття зловживань у сфері, котра стосувалася церковного життя. Так, 1727 р. київський протодіякон Макарій доносив у Таємну канцелярію про те, що «кіевская церков с

⁵⁴ Анисимов Е. Дыба и кнут... – С.179.

⁵⁵ Laptan M. Political Denunciations in Muscovy, 1600–1649: The Sovereign Word and Deed. – P.159.

⁵⁶ Копія указу міститься в одній із судових справ: РГАДА. – Ф.124. – Оп.6. – №106. – Л.1–2.

уніятської сходна, а Прокопович – новгородській архиєрей злишком с митрополитом уніятским Леоном списывается писмами, дабы благочестие произвергнуть в унею»⁵⁷. Свідчення Макарія ретельно перевірили та, справді, з'ясувалося, що вони не були безпідставними. Однак, зважаючи на особу дуже впливового тоді Феофана Прокоповича, донощик був покараний за «явленную дерзость» і висланий у віддалений карельський монастир. Інший церковнослужитель – мглинський ієрей Семен Вишневський – оголосив «слово й справу» на п'ятьох стародубських протопопів. Спочатку його тримали у Чернігівській консисторії, звідки він утік до Глухова, аби повідомити про скоєння злочину особисто гетьманові Д.Апостолу⁵⁸.

Утім, церковники нерідко самі ставали жертвами доносів. Духовні особи мали виконувати чиновницькі функції, як-от оприлюднення указів, проведення панахид за упокій монарших осіб чи врочистих молебнів за їх здоров'я, із нагоди річниць вступу на престол, народження спадкоємців престолу тощо. Часто священники свідомо або через недбалість ухилялися від своїх обов'язків, про що паства негайно повідомляла «куда надлежит». Інколи такий бойкот супроводжувався словами, які й без того посилювали важкість політичного злочину. «Чтоб добра тому не было, кто повывдумывал эти панихиды», – висловився ієромонах Паїсій про так звані «указные панихиды», що мали проводитися за упокій померлих монарших осіб. Після доносу на ченця справа потрапила до чернігівського архієпископа Амвросія Дубневича, який, зважаючи на важливість, передав її в Таємну канцелярію⁵⁹. Про щорічні молебні «за здоров'я» інший представник духовництва – священник Тимофій Попович, на якого доніс його ж колега, борзненський протопоп Дублянський, говорив так: «Сии проименования ко вражой и закланной матери»⁶⁰.

Секуляризаційна політика Петра I, його відверто антицерковні вчинки та зухвала поведінка⁶¹ викликали нерозуміння та супротив серед населення й передусім священників, які звикли до усталеного життя, традицій. Відтак не дивно, що у свідомості багатьох людей XVIII ст. цар асоціювався з гонителем православ'я чи то навіть антихристом. Матеріали Преображенського приказу й Таємної канцелярії містять сотні справ такого характеру⁶².

Активну участь у доносительстві брали російські посадовці та навіть прості солдати розквартированих у Гетьманщині армійських полків. Такі доноси можна означити як «доноси постояльців». Вони дуже інформативні в контексті сприйняття населенням тогочасної підросійської України центральної влади, імперської політики. У таких справах чітко простежується усвідомлення дихотомії «наша» і «ваша» влада, розуміння мешканцями української автономії своєї етнічної інакшості, присутня жива реакція на внутрішньополітичні події. Так, російський поручик, який перебував на постої в Мотрони Онищенко,

⁵⁷ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.229. – Л.1 об.

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3746. – Арк.3.

⁵⁹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.5. – Кн.323. – Л.105.

⁶⁰ Там же. – Кн.322. – Л.59–60.

⁶¹ Див., напр.: Уортман Р. Сценарии власти: Мифы и церемонии русской монархии. – Москва, 2004. – Т.1. – С.72.

⁶² Голикова Н. Политические процессы при Петре I. – С.132–154.

доніс на неї за такі її слова: «Я вашей государини не знаю»⁶³. Дуже показовим у цьому розумінні є зміст розмови між козаком Переяславського полку Іваном Берестою та квартирмейстером Арбузовим (1723 р.). Перший, зокрема, сказав: «Все у нас хорошо, токмо одно худо – нет у нас пана. Нет у нас гетмана». На що другий зауважив, що, мовляв, пан у нас один – його імператорська величність. «Нет, нам надобно своего пана, а твой споткнется», – була відповідь. Після доносу І.Бересту відправили до Переяслава, звідти до Глухова, а згодом – до Таємної канцелярії в Москву, де він за кілька місяців «с воли Божьей умре»⁶⁴. На мешканця Опішні Корнія Муравщика вчинив донос капрал Нікіта Пасенков, коли почув від нього образливі слова на адресу імператора Петра І: «Ваш император хуже старца». Крім цього, опішнянець ще й розкритикував систему престолонаслідування, запроваджену Петром, додавши: «Не хочу драгунов годовать, продам хату и выведу с Опошни»⁶⁵. Офіцер російського гарнізону в Новій Січі склав донос на козака Івана Тарана за те, що той «бранил драгунов малороссийским наречием». Серед його слів були, зокрема, і такі: «Черт бы вас вырезал, москали, с царем вашим и фелтмаршала вашего, рубали вас и опять скоро будем рубать!»⁶⁶.

Окрім ініціаторів ситуативних доносів, держава широко користувалася послугами штатних донощиків – фіскалів. Вони відігравали роль своєрідних наглядачів за дотриманням указів, а також мали першочергове право втручатися в діяльність місцевих адміністрацій через продукування доносів. Запровадження інституту фіскалів у 1711 р. було черговим етапом створення «добре регульованої держави» та свідчило про певну недовіру вищої влади до підданих, на яких перш за все покладався обов'язок доносити. У Гетьманщині джерела не фіксують активної діяльності фіскалів, можливо через відносну незалежність місцевих структур порівняно з російськими провінційними адміністраціями. Утім, є відомості про фіскала Саніна, який у 1720 р. доносив на верхівку української старшини як співників колишніх гетьманів І.Мазепи й П.Орлика. За недоведений донос він потрапив у сибірське заслання, а невдовзі був колесований за нові доноси на старшину, які продовжував слати з Сибіру⁶⁷.

Що ж до змісту політичних справ, порушених за доносами, то більшість з українського їх сегменту стосувалися образи честі монарха, маєстату. Є.Анісімов, який дослідив діяльність установ політичного розшуку XVIII ст. на російському матеріалі, виявив близько десяти видів злочинів, які за тогочасними правовими уявленнями трактувалися як найбільш важливі й небезпечні, адже спрямовувалися проти особи імператора⁶⁸. Серед них такі нібито несерйозні переступи, як непиття чарки за його здоров'я, у чому вбачалася явна неповага до самодержця⁶⁹, незнімання шапки при читанні імператор-

⁶³ РГАДА. – Ф.7. – Оп.1. – Д.1452. – Л.10.

⁶⁴ Там же. – Ф.371. – Оп.1. – Д.1657. – Л.6.

⁶⁵ Там же. – Ф.7. – Оп.1. – Д.83. – Л.111–111 об.

⁶⁶ Там же. – Д.1042. – Л.3 об.

⁶⁷ Там же. – Д.79. – Л.166–168.

⁶⁸ Анисимов Е. Дыба и кнут... – С.13–95.

⁶⁹ Там же. – С.78.

ського указу та ін. За такі провини, як правило, винуватцеві загрожувало сибірське заслання. Найбільш поширеним видом політичних злочинів у судовій практиці XVIII ст. було використання непристойних слів на адресу монарха. У відповідних матеріалах їх часто позначали як «брань», «слова по-соромски», «матерные», «непристойные», «зловредные», «поносные» слова. Тракткування вербальної дії як серйозної загрози монаршій особі в тогочасних юридичних практиках обґрунтовувалося не лише необхідністю захисту авторитета самодержця. У сприйнятті людей XVIII ст. слово наділялося магічною силою, здатною завдати реальної шкоди здоров'ю того, проти кого воно було висловлене. Цим пояснюється особлива жорстокість покарань за такий вид правопорушень.

Таким чином, у реаліях XVII–XVIII ст. донос можна розглядати як морально-етичну категорію в рамках історії повсякдення, здатну пролити світло на процеси формування ідентичності в тогочасному суспільстві Гетьманщини, а також трактувати сам інститут доносу як ефективний інструмент контролю держави над суспільством, до якого управлінські структури автономії змушені були пристосовуватися. Доноси, інститут «слова й справи» набули розвитку після Смути в Московії як засіб самозахисту для нової правлячої династії, отримавши остаточне закріплення та вдосконалення в період правління Петра I. Для суспільства Гетьманщини, яке до другої половини – кінця XVII ст. практично не стикалося з таким явищем, доноси та система політичного розшуку зробили присутність царської/імператорської влади значно більш відчутною. Доносительство стало звичним явищем суспільно-політичного життя підросійської Лівобережної України, в якому спочатку були задіяні представники еліти – козацькі старшини, а згодом і всі стани населення. Цей феномен справив помітний вплив на формування політичної ментальності українства впродовж наступних часів.

In the article researches the system of denunciations as a component of political justice in Het'manshchyna in XVII–XVIIIth; considers the legal basis of this phenomenon, its influence to the social and political life of the Cossack autonomy, figurants and denunciations motives and their content, which was a valuable source for the reconstruction processes of the identity formation and the political mentality among Ukrainian population of the early modern period.

Keywords: *Het'manshchyna, denunciation, political crimes, Secret Chancellery, investigation.*

